

BADIIY ASAR QURILMASIDA ESTETIK ME’YORLAR VA MEZONLAR PARAGDIGMASI TAHLILI

Dilbar QODIROVA¹

¹Falsafa fanlari nomzodi, ISFT instituti professori

KALIT SO‘ZLAR

Badiiy asar, me’yor, mezon, shakl, mazmun, kompozitsiya, ritm, garmoniya, qarama-qarshilik, g’oya, uslub, janr.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Художественное произведение, норма, критерий, форма, содержание, композиция, ритм, гармония, контраст, идея, содержание, стиль, жанр.

KEY WORDS

Artwork, norm, criterion, form, content, composition, rhythm, harmony, contrast, idea, style, genre.

ANNOTATSIYA

Maqolada badiiy asar qurilmasida estetik me’yor va mezonlarning paradigmasi, badiiy asarni strukturasi tashkil etuvchi asosiy mezonlar bo’lmish badiiy asarning g’oyaviy va rivojlantiruvchi mezonlari, badiiy asarning tarkibiy qurilmasini tashkil qiluvchi miqdor mezonlari, asarning kompozitsion jihatlarini tashkil etuvchi mantiqiy-shakliy mezonlarining o’rni tahlil qilingan.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована парадигма эстетических норм и критериев в структуре художественного произведения, идейно-развивающие критерии произведения, являющиеся основными критериями, составляющими структуру художественного произведения, количественные критерии, составляющие структурное устройство произведения, роль логико-формальных критериев, составляющих композиционные аспекты художественного произведения.

ABSTRACT

The article analyzes the paradigm of aesthetic norms and criteria in the structure of an artistic work, the ideological and developmental criteria of the work, which are the main criteria that make up the structure of an artistic work, quantitative criteria that make up the structural structure of an a work, the role of logical and formal criteria that make up the compositional aspects of the artistic work.

Kirish. Badiiy asar qurilmasini, strukturasi tahlil qilsak, u bir qancha komponentlardan tashkil topgan bo’lib, ularning o’ziga xos estetik mezonlari mavjud. Shuning bilan birga mezonlarning ham o’z o’lchovlari va me’yorlari bor. Biz ularni shartli ravishda quyidagicha tizimlashga harakat qildik;

1. badiiy asarning g’oyaviy mezonlari: uslub, mavzu, mazmun;
2. badiiy asarni rivojlantiruvchi mezonlar; qarama-qarshilik dialektikasi, dinamika, xarakter;

3. badiiy asarning tarkibiy qurilmasini tashkil qiluvchi miqdor mezonlari-me’yorlar; garmoniya, ritm, simmetriya va boshqalar;

4. badiiy asarning mantiqiy-shakliy mezonlari; shakl, janr va kompozitsiya.

Ular estetik talablarga mos kelsagina asar badiiylikka aylanadi va insonga estetik zavq baxsh etadi. Yuqoridagi tizimning uyg’unligi va me’ori esa, badiiy asarning estetikligini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma’lumki, qadimgi yunonlar tartibsizlik, xunuklikni kaos so’zi bilan, tartibliylik, koinot uyg’unligini va idealni kosmos so’zi bilan

www.isft.uz

“ISFT” ILMIY-USLUBIY JURNAL
“ISFT” НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
“ISFT” SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL

ISSN: 3030-329X

2024/4-son

www.jurnal.isft-ilm.uz

belgilaganlar. Go‘zallikning qonuniy prinsipi estetik me‘yor bo‘lib, u saqlangan joyda hamisha go‘zallik mavjud bo‘ladi. Insoniyat tarixida go‘zallik, nafosat, olijanoblik, tragediya, komediya, katarsis, uyg‘unlik, tartib, san‘at, vazn, poetika, musiqa, kalokagatiya, kanon, misesis, simvol, obraz, semiotik belgilar, rang, nur kabi tushunchalar shakllanib bordi. Pifagor kosmos tushunchasini tartibli birlik sifatida kiritadi. Uning asosiy xususiyati garmoniyadir. Pifagorchilar garmoniyaga xilma-xilliklarning birligi, qarama-qarshiliklarning kelishuvi, uyg‘unligi sifatida qaraganlar. Pifagor va uning izdoshlari, “koinot uyg‘unligi” deb nomlangan ta‘limotni yaratdilar, pifagorchilar, kosmos musiqiy uyg‘unlik prinsipi asosida tashkil etilgan degan ajablanarli xulosaga kelishdi [1]. Garmoniya Aflotun tomonidan ham faol qo‘llangan kategoriyadir. U me‘yor, mutanosiblik, simmetriya tushunchalariga yaqin. Aflotunning fikriga ko‘ra, uyg‘unlik faqatgina o‘xshashligi sababligina birlashuvchi mavjudlik emas. Geraklitga ergashgan holda, Aflotun uyg‘unlik birlamchi qarama-qarshilikdan hosil bo‘lganligini takrorlaydi. Aflotun garmoniyasiz hech bir narsada go‘zallik mavjud emasligini ta‘kidlagan edi. Estetik me‘yorlarning kelib chiqishida sinergetika munosib o‘rin tutadi. Sinergetika dunyoga yangicha qarash bo‘lib, fanlardagi yangiliklarni umumlashtirish, o‘z-o‘zini tashkil qilish, chiziqsiz tafakkur asosida global evolyutsion jarayonni tahlil qiluvchi fanlararo ilmiy tadqiqotdir. Bu holat ko‘pincha xaosdan tartibga o‘tish asosida kechadi. Xaos faqatgina dunyoni buzuvchisi bo‘lmay, qandaydir sharoitlarda, ma‘lum sabablarga ko‘ra, tuzuvchilik vazifasini bajarishi

mumkinligini ham ko‘rsatdi. Ushbu fikrlar Sharqda ham ma‘lum darajada o‘z ifodasini topgan. Masalan: Sharqning buyuk mutafakkiri Mavlono Rumiy ham o‘z xikmatlarida ushbu fikrni keltirganlar: “Tabassum yig‘ilarda nihondir. Ey sof va pok kishi, xazinani vayronalardan qidir”.

Alisher Navoiy ham shunga yaqin xikmatni keltirgan edi.

Ista yirtuq janda kiyganlarda ma‘ni maxzanin -

Kim, bu yanglig‘ ganj o‘lur ul nav‘ vayronlar aro.

Ma‘no xazinasini yirtiq kiyim kiyganlardan izla, chunki bunday xazina shunday vayronalarda bo‘ladi [2]. Avesto ta‘limoti bo‘yicha ham tabiatdagi va insonlar jamiyatidagi hodisalarning hammasi, bir-biriga teskari va ikki yaratuvchining kurashidan kelib chiqadi. Bu yaratuvchilarning biri Axura Mazda bo‘lib, u yorug‘lik, obodonlik, farovonlik, salomatlik tinchlik va boshqa yaxshiliklarni yaratsa, ikkinchisi Axriman (Angra Manyu) Axura Mazda yaratgan yaxshi narsalarga qarshi kurashadi. Bu kurashning natijasi zulmatga qarshi yorug‘likning g‘alabasi bilan tugaydi [3].

Ijodkor uchun beqaror bir qancha tovushlar ranglar, so‘zlar, imo-ishoralar ichida eng go‘zalini, barqarorini, me‘yordagisini, garmo-niyani ilg‘ay olish uchun, albatta, estetik did va intuitsiya zarur.

Muhokama va natijalar. San‘at va falsafani qiyoslasak, san‘atdagi bilish, eng avvalo, asarning bosh mag‘zi bo‘lmish g‘oya va mavzuda ifodalanadi va badiiy asar qurilmasining qanday estetik me‘yorlarga ega bo‘lishi lozimligini, g‘oya va mavzu belgilab beradi. G‘oyaviy mezonlarga uslub, janr,

www.isft.uz

“ISFT” ILMYIY-USLUBIY JURNAL
“ISFT” НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
“ISFT” SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL

ISSN: 3030-329X

2024/4-son

www.jurnal.isft-ilm.uz

mavzu, mazmun kiradi. Badiiy asar tuzilmasining birlamchi omillaridan biri bu g‘oya bo‘lib, mavzuga ham asos bo‘ladi. Mavzu – ijodkor tomonidan asar g‘oyasini yoritish va tasvirlash uchun tanlangan hodisalar doirasidir. Ijod jarayonining ibtidosida mazmun ustuvor maqomda turadi, u o‘ziga mos shaklni topganidan keyin mazmunning shakllanishi ro‘y beradi. Ular bir-birining to‘qimasiga singib ketadigan estetik yaxlitlikni tashkil etadi. Mazmun, bu muayan narsa, hodisa, jarayonlarning o‘ziga xos sifati xususiyatlari, muhim belgilari va elementlarining yig‘indisini anglatadi. “Har bir badiiy asarning mazmuni unda aks ettirilgan voqea orqali g‘oyalar va obrazlar tizimini bildiradi. Demak, g‘oyaviy mezonlar badiiy asarning mohiyatini va rivojlanish jarayonini belgilab beradi” [4].

Badiiy asarni rivojlantiruvchi mezonlar. Badiiy asar dinamikasini aynan qarama-qarshilik prinsipi belgilab beradi. Qarama-qarshilik bu – moddiy olamdagi barcha predmet va hodisalarning mavjud bo‘lishi, rivojlanishi jarayonida o‘zaro bog‘liq, bir-birini taqozo qiladigan, birisiz ikkinchisi mavjud bo‘la olmaydigan ziddiyatli tomonlar birligini ifodalovchi falsafiy tushuncha. Qarama-qarshilik san‘atni harakatga keltiruvchi va rivojlantiruvchi asosiy omillardan hisoblanadi va quyidagilarda o‘z ifodasini topadi; badiiy asarning ichki strukturasi, aqliy va ruhiy-hissiy jihatlarida, san‘at turlarining spesifikatsida va h.k.

Badiiy asar struktura-sida qarama-qarshilikni ifodalovchi terminlar mavjud bo‘lib: kolliziya (to‘qnashuv) – san‘at asarida (adabiyotda, teatrda) xarakterlar va vaziyatlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar va

to‘qnashuvlar; kontrast (*fr.* *contraste*) – asarning badiiy jozibasini va ta’sirchanligini oshirish maqsadida, keskin ravishda ifodalangan qarama-qarshilikdan iborat san‘at namunasi.

Ijodkor va badiiy asarning ratsional va ruhiy-hissiy jihatlaridagi qarama-qarshilik. Insonning real hayotdagi mavjud konfliktlarning bari san‘at asarida ham badiiy aks etadi. Ular: xarakterlararo konflikt; qahramon va muhit; ichki-psixologik konflikt va h.k. [5]. Badiiy asarning dinamikasida drammatizm ham muhim o‘rin egallaydi. Drammatizm – badiiylik modusi. Kulminatsiya bu – badiiy asardagi qarama-qarshilikning rivojlanishida hissiyotlarning apafeozidir. Arastuning san‘at vositasida forig‘lanishi ham aynan shu damda yuz beradi [6].

San‘at turlarining o‘ziga xos jihatlaridagi qarama-qarshilik.

Ranglar qarama-qarshiligi (kontrast ranglar) – rang-tasvir suvratlarda ishlatiladigan ranglarning bir-birlariga teskari turlari bor. Ular och va to‘q, iliq va sovuq, yorqin va xira ranglardir.

Musiqaaning nomuvofiq tarzda, g‘ayritabiiy ravishda yangrashi (*dissonans*) va tovushlarning o‘zaro hamohang tarzda, o‘zaro muvofiq ravishda yangrashi (*kossanans*) deyiladi. Qadim zamonlardan *kossanans* koinot, insonning ruhiy dunyosining uyg‘unligi ramzi sifatida qabul qilingan [7].

Me’morlik san‘atida muqobila (qarama-qarshi zid o‘zaro monand) ikki binoning qarama-qarshi qo‘sh uslubda joylashuviga aytiladi.

Teatr san‘atida Esxil o‘z tragediyalariga ikkinchi aktyorni olib kirdi va shu bilan fojiviy to‘qnashuvlarni ancha teran ishlash va

www.isft.uz

“ISFT” ILMIY-USLUBIY JURNAL
“ISFT” НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
“ISFT” SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL

ISSN: 3030-329X

2024/4-son

www.jurnal.isft-ilm.uz

hatti-harakat jihatlarini kuchaytirishga erishdi. Satira esa, hayotdagi salbiy hodisalarni, kamchilik va nuqsonlarni qattiq masxaralaydigan, qoralaydigan o‘tkir hajviy asardir.

Eng muhimi ana shu kontrastlar va qarama-qarshiliklar asosida vujudga kelgan estetikaning bosh mag‘zi bo‘lgan go‘zallik yanada go‘zallashadi va Evdemokl ta‘kidlagan eng asosiy estetik tushunchalaridan biri “garmoniya” vujudga keladi. Garmoniya o‘zida har bir unurning mohiyatidan kelib chiquv-chi tafovutlar nisbatini namoyon qiladi. So‘nggi yaxlitlik oddiy bir-birini to‘ldirishdan, aloqa va kelishilganlikdan iborat bo‘lmay, balki haqiqiy ziddiyatlardan kelib chiqqan bo‘lishi lozim va faqat shuning sharofati bilan, ideal holdagi jonli yaxlitlik vujudga keladi. Garmoniya, ritm kabi san‘atning qurilmaviy komponentlari, asardagi go‘zallik va nafosatni belgilab beradi. V.Shestakov, garmoniyani estetikaning mezoniy tushunchalariga–kategoriyalarga qo‘shgan. Demak, har qanday go‘zallik asosida esa, uyg‘unlik, ya‘ni garmoniya yotadi. Garmoniya falsafada – o‘xshash bo‘lmagan va hatto qarama-qarshi elementlarning muvofiqlashtirilishidir. Estetika va badiiy ijodda – shaklning barcha qismlari va elementlarining yaxlitligi, izchilligi, tabiiy bog‘lanishini anglatuvchi kategoriyadir. San‘at turlaridagi garmoniyaga to‘xtalsak.

Me‘morlikda garmoniya, binoning atrof manzarasiga masshtab bo‘yicha mosligini, kompozitsion rejaning barqarorligi va birligini, ayrim bo‘limlarning bir-biriga muvofiqligini bildiradi va u ansambl bilan ham bog‘liqdir. Ansambl – (*frans. ensemble* –

birlik, uyg‘unlik, ohangdoshlik) – arxitekturada – bir xildagi arxitektura kompozitsiyasini tashkil etuvchi imoratlar yig‘indisi [8].

Musulmon Sharq musiqasi nazariyasida ham, yo‘qimli, hamohang tovushlar va intervallar muloyimat (*arab. mutanosiblik, hamohanglik*) uning aksi esa, munofirat iborasi bilan nomlangan.

Tasviriy san‘atda ham ranglar garmoniyasi mavjud bo‘lib, ranggasvirda ishlatilgan turli ranglar bir-biri bilan uzviy bog‘lansa, hamohang bo‘lsa, ular ranglar garmoniyasini tashkil etadi. Aksincha, ranglar bir-birlarini inkor etsa, bir-birlari bilan bog‘lanmasa, disgarmoniyani keltirib chiqaradi. Shuningdek, garmoniya simmetriya mutanosiblik proporsiya, ansambl va arxitektonika tushunchalarini birlashtirib estetiklik kasb etadi.

Ritm ham miqdor bilan uzviy bog‘liqdir. Ritm – yunon tilidan olingan bo‘lib, “oqaman” ma‘nosini anglatadi. Ritm turlariga metr va o‘lchovlar kiradi. Ritm tabiiy hodisa va jarayonlarning muayyan vaqt davomida takrorlanib turishidir. Ritm siklli va vaqtli bo‘ladi. Pifagor asarlarida, evritmiya ta‘limoti haqida gap boradi. Evritmiya deganda olim, insonning barcha hayotiy hodisalardan, munosib ritm, usul topa olish qobiliyatini tushungan. Pifagor kuy va ritm inson qalbiga muayyan ta‘sir ko‘rsatishini ham aniqlagan.

Yozma manbalarda ko‘rsatilishicha, birinchi yaratilgan musiqa ritmi “zarbi qadim” (“qadimiy zarb”) deb ataladi. Bu ritm go‘yo inson tomirining urishidan olingan bo‘lib, juda sodda “tan-tan” shaklida bo‘lgan [9]. Musiqadagi ritmning nazariy va amaliy muammolarini musulmon Sharq olim-lari ilmi

www.isft.uz

“ISFT” ILMIY-USLUBIY JURNAL
“ISFT” НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
“ISFT” SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL

ISSN: 3030-329X

2024/4-son

www.jurnal.isft-ilm.uz

iyqo (ritm) fanida o‘rganishgan. Ritm haqidagi tadqiqotlar Ibn Sino, Safiuddin al-Urmaviy, Jomiy, Zaynulobidin al-Husayniy, Kavkabi va boshqalarning asarlarida mavjud. Ritm tuzilmasini advor (doiralalar) shaklida tahlil qilishgan [10].

She’riyatda Arastu, ritmli nutqni “ziyatli nutq” deb aytaydi. Poeziyaning ilk bosqichlarida mehnat qo‘shiqlari bevosita ritmik undovlarni o‘zida aks ettirgan. She’rda turoq, misra va bandlarning bir xil o‘lchov va miqdorda takrorlanishi, ritmni hosil qiladi. Ritm badiiy adabiyotda vazn hamda ilmi qofiya bilan hamohangdir va u qofiya va uning turlari, tuzilishi, uning badiiy san’atlar va vazn bilan munosabati, she’rning ohangdorligi kabi masalalarni tadqiq etadi.

Me’morilikda ritm, elementlarning ichki qonuniyatlar asosida navbatma-navbat kelishidir. Ular orasidagi bo‘shliq ham bir hil bo‘lib, ritmik qatorni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Konstruksiyaning qo‘llanishi natijasida, uning plastikasi, ritmi, simmetrik muvozanati, moduli me’morilikda estetik ruhiyatni paydo qiladi. Naqsh mujassamoti ham ritmga asoslangan hol–da yaratiladi: bir, yoki, bir necha naqsh bo‘laklarining takrorlanishi, yoki oralab kelishi natijasida, asarga tugallik yoki cheksizlik bag‘ishlanadi. Tasviriy san’atda ritm qurilishi simmetriyaning turli unsurlariga, shuningdek, bir xil yoki bir-biriga o‘xshash yaqin shakl va narsalar (chiziq, harakat, nursoya, bo‘yoq dog‘lari va h.k.) ning teng hajm va oraliqda tekis me’yorlar qaytarilishi, yoki, oralab kelishiga asoslanadi.

Badiiy asarning mantiqiy-shakliy mezonlari: kompozitsiya, janr va shakl. Kompozitsiya (lot. compositio – tuzish,

birlashtirish) – badiiy asar qismlarining muhim nisbati. Kompozitsiya tushunchasi san’atning barcha turlari uchun dolzarb. Arastu “Poetika”sidayoq unga asos solingan. Ma’lumki ko‘pgina san’at turlaridagi badiiy yaxlitlik asosan ibtido, markaz va intihodan, yoki boshqa ibora bilan aytilganda, tugun, kulminatsiya va yechimdan iboratdir. San’at turlari o‘z tasviriy-ifodali vositalari tizimiga ega. Adabiyotda so‘z, tasviriy san’atda rang, yorug‘lik, chiziq, nur, soya, musiqada ohang, ritm, haykaltaroshlikda hajm, o‘lcham, me’morilikda mutanosiblik tizimi amal qiladi, ular asar kompozitsiyasida ham o‘ziga xos ravishda ifodalanadi. U ijodkordan avvalambor, mutanosiblik, nisbat hissini estetik anglash tuzilmasining unsurlarini (estetik ehtiyoj, estetik hissiyot, estetik tasavvur va h.k.) va, eng asosiysi, estetik me’yor hissini talab qiladi.

San’atkor g‘oyasidan, ijodiy niyatidan kelib chiqib bo‘lg‘usi asarning janri belgilanadi. Janrlarning yangilanib turishi san’at kuch-qudratining ramziy ifodasi, uning hayotiy va g‘oyaviy mazmundorligi garovidir. San’at turlarida janrlar sistemasi muttasil harakatda yashaydi: yangi janrlar vujudga keladi, takomillashadi, iste’modan chiqadi; har bir alohida janrda ham doimiy sifat o‘zgarishlari kuzatiladi; badiiy ijod amaliyot janrning shakliy va mazmuniy xususiyatlariga muntazam o‘zgartirishlar kiritib boradi.

Xulosa. Yuqoridagi fikr va mulohazalarni umumlashtirgan holda, badiiy asar qurilmasida estetik me’yorlar va mezonlar paradigmasi tahliliga xulosa qilamiz. Birinchidan, san’atning umunazariy masalalarida badiiy asar qurilmasining eng asosiy estetik mezonlari to‘rt guruhga bo‘linadi. 1. G‘oyaviy

www.isft.uz

“ISFT” ILMIY-USLUBIY JURNAL
“ISFT” НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
“ISFT” SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL

ISSN: 3030-329X

2024/4-son

www.jurnal.isft-ilm.uz

mezonlar. 2. Rivojlantiruvchi mezonlar. 3. Miqdor mezonlari; 4. Mantiqiy-shakliy mezonlari. Ushbu mezonlar barcha san’at turlari va badiiy faoliyatlarda asosiy o‘rin egallaydi. Ikkinchidan, qarama-qarshilik asosida garmoniya-uyg‘unlik yaratiladi. Uchinchidan, garmoniya va ritm insonga estetik zavq beradi va ular gedonizm, lazzatbaxshlik bilan bog‘liqdir. To‘rtinchidan,

uslub, g‘oya, mavzu, badiiy asarning qanday bo‘lishini ko‘rsatib bersa, qarama-qarshilik, xarakterlar, dinamika uni rivojlantirsa, garmoniya va ritm unga sayqal berib, go‘zallikka aylantiradi hamda, ularning barchasi ma’lum bir tartib va shakllar, kompozitsiya asosida yaxlitlikka badiylikka aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Field Michael, Martin Golubitsky. Symmetry in chaos: a search for pattern in mathematics, art, and nature // Society for Industrial and Applied Mathematics, 2009.

2. Alisher Navoiy. Xikmatlar. – Toshkent: Sharp, 2006.

3. Boyce Mary, ed. A History of Zoroastrianism: The early period. Vol. 1. Brill, 1989.

4. Waters Lindsay. Literary Aesthetics: the Very Idea. Chronicle of Higher Education, 2005. – № 52.

5. Schaper Eva. Aristotle’s catharsis and aesthetic pleasure. The Philosophical Quarterly, 1950. – PP. 131-143.

6. Scruton Roger. The aesthetics of music. – Oxford University Press, 1997.

7. Hutcheson Francis, Peter Kivy. An inquiry concerning beauty, order, harmony, design. The Hague: Nijhoff, 1973.

8. Rajabov Ishoq. Maqomlar. – Toshkent: San’at nashriyoti, 2006.

9. Miller Paul D. Rhythm science. – MIT Press, 2004.

10. Kadirova D. Badiiy uslublarning estetik mohiyati // Falsafa va huquq, 2022. – Toshkent.

11. Kadirova D.S. Nafosat falsafasining mohiyati maqsadi va vazifalari // Namangan Davlat Universiteti Axborotnomasi. – Namangan, 2022. – PP. 194-195.